

УДК 346.12:368

О.П. ПОДЦЕРКОВНИЙ,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ЇХ СПРЯМУВАННЯ НА РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті аналізуються правові інструменти, які здатні забезпечити спрямування страхування на активізацію економіки. Наголошено на господарському характері страхової діяльності та обгрунтовано необхідність використання правових стимулів для спрямування страхових фондів для розвитку пріоритетних галузей економіки.

Ключові слова: страхове правовідношення, активізація економіки, страхові фонди, господарське право, правові стимули.

Постановка проблеми. Завдання щодо побудови в Україні конкурентоздатної економіки не може бути ефективно виконане без урахування найкращих та найсучасніших фінансово-економічних механізмів, здатних стимулювати розвиток окремих її галузей та загалом інвестиційно-господарських відносин. Це стосується й страхування та виникаючих у сфері господарювання страхових правовідносин.

Викладення основного матеріалу. Складність уведення страхування у механізми стимулювання галузей економіки обумовлюється кількома причинами.

По-перше, правове регулювання господарського страхування тривалий час не мало ринкового характеру на теренах України, а тому було запроваджене на нових, неапробованих механізмах, що за визначенням несло загрозу помилок та неточних актів впливу, здатних позначитися на стабільності та ефективності

господарських відносин. Виникаючі за таких умов недоліки регулювання самі по собі є стримуючим фактором розвитку. По-друге, досі не отримала послідовного державного застосування така практика врегулювання страхових відносин, яка, з одного боку, сприяла б розвитку економічних засобів усунення ризикованості підприємницької діяльності, а з іншого ставило б заслін на шляху зловживань на ринку фінансових послуг, стимулювало б страхові відносини до виконання покладених на них в ринковій економіці функцій. По-третє, діюче правове регулювання інститутів страхування в Україні очікує гармонізації із правилами ЄС та СОТ, а також вимагає загальної корекції у контексті подолання фінансово-економічної кризи, що розрослася в Україні та вимагає адекватних заходів реагування з боку держави, насамперед, у галузі функціонування фінансових послуг. Адже, будучи додатковим елементом забезпеч-

чення незбитковості виробничо-господарських операцій та вагомим джерелом інвестиційних накопичень, страхування стає найпершим об'єктом дисгармонії та нестабільності в умовах економіко-фінансових потрясінь.

Попри таку явну актуальність цього питання, в Україні проблемам переосмислення ролі та значення страхування для сфери господарювання, визначення економічної сутності та правової природи господарського страхування, а також формування механізму правового регулювання останнього приділялось недостатньо уваги. У результаті, маємо значну розбіжність між науковими доктринами страхування та практикою ведення страхової справи, коли спостерігається відсутність уваги вчених-правознавців до низки проблем страхових правовідносин. Зокрема, залишається поширеною практика умисного ухилення страховиків від належного виконання покладених на них обов'язків, відсутність належного реагування з боку Нацфінпослуг на такі факти, непослідовність у законодавчому закріпленні обов'язкових видів страхування, більшість із яких існує лише на папері (наприклад, страхування землі, об'єктів державної власності, що передаються в оренду тощо), використання інституту цивільної відповідальності володільців транспортних засобів, відмову держави від підтримання забезпечення страхування сільськогосподарських ризиків, що здатні привернути інвесторів до сфери сільського господарства, формування пропозицій на ринку морегосподарських перевезень без участі вітчизняних страховиків, та інші проблеми. Саме ці проблеми не дозволяють надати страховим правовідносинам реального значення у економічних відносинах як інструменту забезпечення доходності господарської та іншої ризикованої діяльності, утворюють «пірамідалні» фіктивні угоди та зменшують довіру громадян та суб'єктів

господарювання до ринку фінансових послуг.

Саме тому на часі стає напрацювання нового доктринального бачення вітчизняних страхових правовідносин, переосмислення категоріального апарату з погляду підвищення ефективності страхування, визначення перспективних напрямів правових вдосконалень у цій сфері та загалом формування сучасної концепції правового впливу на страхові відносини у сфері господарювання.

Кілька робіт зі страхового нагляду, а також страхування підприємницьких ризиків було виконано, зокрема, в НУ «ОЮА» на кафедрі господарського права і процесу [1; 2]. Нещодавно була також представлена науковій громадськості цікава докторська дисертація Н.Б. Пацурії на тему: «Теоретичні проблеми страхових правовідносин (господарсько-правовий аспект)» [3]. Аналіз цих робіт виявляє низку невирішених у галузі господарського страхування проблем, що заважають поставити відповідні правові механізми на службу економічному розвитку.

Однією із основних проблем тут постає певне ігнорування специфіки та природи страхування підприємницьких ризиків у системі видів страхування. Страхування підприємницьких ризиків, по-перше, традиційно продовжує розглядатися (насамперед у цивілістиці) у контексті зобов'язальних страхових відносин, а не різновидів підприємницької (фінансово-господарської) діяльності. А це, у свою чергу, не дозволяє обґрунтовувати комплексні акти вдосконалення законодавства, що містять конструкції ефективних публічно-правових вимог. По-друге, здебільшого ці відносини аналізуються у системі договорів майнового страхування, а не окремого типу страхових відносин, що відбувається завдяки невиправдано жорсткому поділу видів страхування на майнове, особисте

та страхування відповідальності за ст. 980 ЦК України. Це не дозволяє врахувати особливості страхування підприємницьких ризиків із метою стимулювання відповідних заходів забезпечення кредитування та інших видів господарської діяльності, залишає прогалину у страхових інститутах комплексного типу, не враховує низку ризиків, які не підпадають під майнове страхування (пов'язане згідно з ЦК із володінням, користуванням чи розпорядженням майном), особистим страхуванням чи страхуванням юридичної відповідальності (наприклад, ризик розірвання інвестиційної угоди, ризик зменшення капіталу товариства, смерть провідного співробітника, що впливає на ведення бізнесу тощо), суперечить зарубіжному досвіду виокремлення спеціальних ризиків як об'єкту страхування [4, с. 73, 77].

У багатьох роботах зі страхових правовідносин переоцінюється регулятивне значення приватноправового механізму страхування та страхових зобов'язань для становлення суспільного порядку у цій сфері. Саме це відбувається, коли страхування зводиться до різновиду цивільних правовідносин [5; ст. 1 Закону України «Про страхування»]. У результаті поза увагою залишаються проблеми зловживань на ринку страхових послуг та використання страхових операцій із метою уникнення від сплати податків, проблеми легалізації брудних коштів та виведення коштів за межі економіки України із використанням механізмів страхування, залишають поза наслідки запобігання істотної тінізації господарських правовідносин у сфері страхування — усі ті проблеми, що можуть бути вирішені виключно публічно-правовими засобами, але із урахуванням існуючої приватноправової бази.

До речі, саме комплексний економіко-правовий інструментарій галузі господарського права пристосований до

того, аби робити системні висновки у цій сфері, у тому числі із позиції обґрунтування правових рішень як форми макроекономічного регулювання та економічної політики держави, чого ані цивілістичні (приватноправові), ані фінансово-правові (публічно-правові роботи) зробити не можуть, враховуючи, відповідно, усічений приватноправовий погляд на відносини, або обмежений публічний погляд, неврахування виробничого елемента в структурі економічних зв'язків та природі господарської діяльності.

Із цих позицій виглядає певною мірою неточною позиція Н.Б. Пацурії у її докторській дисертації, коли вона відносить до предмету страхового права лише «страхові відносини», зазначаючи, що «предметом страхового права є врегульовані нормами права суспільні відносини щодо захисту майнових інтересів страхувальників шляхом надання страхових послуг за рахунок сформованих страхових фондів, що формуються суб'єктами страхової діяльності з метою здійснення майбутніх страхових виплат у разі настання страхових випадків, передбачених договором страхування або чинним законодавством» [3, с. 224], хоча страхова діяльність й визнається вказаною авторкою системоутворюючою категорією страхових правовідносин [3, с. 72-75].

Але за такого підходу діяльність сприймається вторинною по відношенню до правовідносин при комплексному аналізі страхування та інших видів економічної поведінки.

Разом із тим, ототожнення предмету регулювання із відносинами суб'єктів є значним спрощенням тієї сфери, яка піддана правовому впливу. Страховик не вступає у будь-які відносини, коли здійснює оцінку страхового ризику, готує «Правила страхування», зберігає власну виручку, здійснює операційну діяльність, провадить негласний конт-

роль за станом застрахованих об'єктів та вживає інші внутрішні заходи, необхідні для організації страхової справи та наступного вступу у будь-які майнові правовідносини. Ця страхова діяльність піддана впливу з боку страхового права не меншою мірою, аніж відносини між страховиком та страхувальником. Саме у межах цієї діяльності, що передують чи супроводжують поведінку страховика, діють публічно-правові вимоги до поведінки страхової компанії, формуються засади господарського правопорядку.

Не випадково, у ст. 1 Господарського кодексу закріплено, що цей акт «(а) визначає основні засади господарювання в Україні і (б) регулює господарські відносини» (виділено та зроблено літерний список — О.П.).

Як правильно відзначав А.Г. Биков, якого підтримав Г.Л. Знаменський, здатність регулювати діяльність, а не лише відносини, саме й виділяє господарське (підприємницьке) право від цивільного, яке за природою призначене до регулювання відносин (майнових та немайнових) [6; 7], що зокрема відображено у ст. 1 ЦК України.

Саме тому предметом страхового права слід визнавати і діяльність страхових організацій, і страхові відносини.

Сьогодні врегулювання страхових відносин потребує насичення елементами, здатними спрямувати страхові фонди, що накопичуються за рахунок страхових платежів, на потреби розвитку галузей економіки. Йдеться, наприклад, про необхідність контролю за напрямками використання цих фондів для розвитку пріоритетних галузей економіки шляхом зменшення публічних обмежень щодо використання страхових резервів для цих цілей.

Поряд із цим, аналізуючи значення страхового фонду для економічної суті страхування не можна перебільшувати

правове та економічне значення цієї категорії для цілісності та повноцінності страхових правовідносин.

Зокрема, поняття страхової діяльності нерідко пов'язується із професійною діяльністю страхових організацій (компаній), «яка спрямована на формування страхового фонду» [3, с. 63-64], хоча очевидно, що у процесі здійснення страхової діяльності страхові компанії опікуються не лише формуванням відповідних фондів, але й їх розміщенням, отриманням прибутку, перестраховуванням, мінімізацією збитків, попередженням настання страхових випадків тощо.

Факт формування страхових фондів не завжди має правове значення для виникнення прав та обов'язків за страховим договором. У цьому разі пов'язування страхових понять з поняттям страхового фонду виглядає недоречним.

Наприклад, не можна погодитися із визнанням поняття *страхового фонду страховика* в частині визначення їх як таких, що «відбивають обсяг його страхових зобов'язань за укладеними договорами страхування...» (виділено О.П.) [3, с. 12, 75].

Але обсяг зобов'язань страховика не залежить від обсягу сформованих страхових фондів. По-перше, Н.Б. Пацурія ґрунтовно доводить, що договір страхування може бути консенсуальним, коли відповідно до договору права та обов'язки сторін виникають не з моменту внесення платежів (для формування страхового фонду), а з моменту укладання договору страхування [3, с. 12, 301]. Звісно, у цьому разі зобов'язання страховика не залежать від внесення коштів страхувальником для формування страхового фонду. По-друге, обсяг страхових фондів може бути меншим від зобов'язань страхувальника, враховуючи хоча б те, що обсяг реальних страхових відшкодувань ніколи не може бути передбачений, як не можна передбачити обсяг

настання страхових випадків. По-третє, якщо б страховик відповідав перед страхувальниками лише у межах страхових фондів, тоді б його діяльність не вважалася ризикованою та підприємницькою. Насправді ж, страховик відповідає перед страхувальником й власним майном, внесеним засновниками та набутим як дохід від його діяльності, а у разі функціонування страховика в організаційно-правовій формі повного, командитного товариства чи товариства з додатковою відповідальністю також і майном засновників. Не можна також забувати про запасний та гарантійний фонди страховика. Власне вимоги до мінімального статутного фонду страхової організації доводять публічно-правовий обов'язок страховика утворити майнову базу, крім страхових фондів, для забезпечення виконання обов'язків перед страхувальниками.

Таким чином, роль страхових фондів у забезпеченні функціонування страхових відносин не є абсолютною, їх залучення у процеси страхового захисту (охорони) має свої межі, не завжди впливає на виникнення страхових правовідносин, що має бути враховано.

В.І. Серебровський, обговорюючи підставу виникнення страхових відносин ще у 30-х роках ХХ століття, називав договір. Такий підхід намагаються спростувати сучасні дослідники, але даремно. В цьому разі не можна вважати підставою виникнення, зміни та припинення страхових правовідносин норму права, враховуючи реалізацію страхових правовідносин у обов'язковій формі у сфері господарювання.

Норма права виступає безпосередньою підставою для виникнення правовідносин лише при соціальному страхуванні, що є різновидом «соціального забезпечення», що, як правильно зазначається Н.Б. Пацурією, «за своєю суттю, механізмом реалізації та призна-

ченням» відрізняється від загального страхування» [3, с. 148].

Що ж до обов'язкових видів страхування, які існують на підставі закріпленого у законі обов'язку укласти договір страхування, то відповідні правовідносини жодним чином не можуть бути визнані виникаючими на підставі норми права.

У цьому разі слід розмежовувати нормативну та фактичну підставу суспільних правовідносин зобов'язального типу. Г.Ф. Шершеневич цілком аргументовано із цього приводу писав: «Закон становить загальну підставу всіх юридичних відносин, а тому не може бути названий джерелом зобов'язання у вузькому значенні: чинність договору базується на законі, наслідки правопорушення визначаються законом» [8].

«Прикриття» так званим «юридичним складом» у цьому разі є неприйнятним, враховуючи те, що норма права без відповідного договору не може породжувати страхові правовідносини, але договір є цілком достатнім для їх породження. Це добре видно на такій моделі: якщо у законі буде скасовано обов'язок щодо страхування певного об'єкту, це не призведе до зміни правовідношення, доки сторони не змінять договір. Але розірвання договору повністю припиняє страхові правовідносини.

Більш того, доки не буде укладено договір, жодних страхових правовідносин не виникне. У тому числі при укладанні договору обов'язкового страхування, коли необхідним є звернення до суду із позовом про примус до укладання договору.

Простою мовою — нормативний (загальнообов'язковий) акт за природою не може породжувати конкретне, зобов'язальне майнове господарське правовідношення. Лише договір встановлює розмір платежу, строки та інші істотні умови взаємин сторін. Нормативна під-

става для цього — усе імперативне законодавство України, а не лише норма про обов'язок укласти договір.

Причому такий висновок має й цілком практичне значення — лише із моменту укладання договору виникає обов'язок щодо сплати страхових платежів та страхового відшкодування, а не з моменту ухвалення норми закону чи виникнення об'єкту, що вже віднесено законом до обов'язкового виду страхування.

У цьому разі проблема виявляється у площині нормативного визначення поняття добровільного страхування, закріпленого у ст. 6 Законі «Про страхування»: «це страхування, яке здійснюється **на основі договору** між страхувальником і страховиком» (виділено О.П.).

Але, як відомо, нормативно-правові визначення не завжди є вдалими та можуть містити суперечність із реальними правовідносинами.

У цьому разі законодавцем не враховано, що обов'язкові види страхування теж реалізуються за допомогою договору, за винятком обов'язкового державного соціального страхування, яке разом із тим, виведено за межі загальних страхових відносин окремим регулюванням. Таким чином, посилення на договірну підставу як критерій виокремлення добровільного страхування від обов'язкового є некоректним, нічого не пояснює у природі страхових правовідносин.

Не випадково у господарсько-правовій літературі, зокрема у дисертації Е.П. Стася, доведено необхідність уточнення положень ст. 6 «Про страхування» [1, с. 93].

Можна говорити й про інші необхідні вдосконалення нормативного матеріалу, що заважає страховим відносинам бути

ефективним засобом мінімізації ризиків господарської діяльності.

Висновки. Враховуючи викладене, нагальною стає розробка заходів, сприяючих розширенню застосування механізмів страхування підприємницьких ризиків, здатних надати підприємницьким відносинам, ризикованим за природою, нового поштовху та економічної стабільності. У цьому контексті необхідним є розширення засобів державної підтримки економіки шляхом визнання на законодавчому рівні, у тому числі у ГК України при встановленні засобів державної підтримки підприємців, державної часткової компенсації страхових платежів при страхуванні інвестиційних, сільськогосподарських, інноваційних та інших ризиків у пріоритетних галузях економіки як основу для покращення інвестиційного клімату та одного з засобів державної підтримки розвитку підприємницького середовища.

Не менш проблемними, потребуючими першорядної уваги юристів-господарників та фінансистів, є питання попередження витоку капіталів за межі України, що передбачає уніфікацію оподаткування платежів вітчизняних та іноземних компаній — страховиків, введення обов'язку для іноземних страхових компаній зберігати страхові фонди на рахунках у вітчизняних банках тощо. Цей напрям правових досліджень повинен довести висновки щодо вдосконалення порядку страхування господарських (підприємницьких) ризиків до конкретних механізмів державного впливу на ці відносини, коли право виступає не просто інструментом економічного розвитку, а значною мірою містить елементи, що уводять державну економічну політику у найбільш прийнятне для суспільства урочище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стась Е.П. Господарсько-правове забезпечення страхування підприємницьких ризиків : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.04. — Одеса : НУ «ОЮА», 2012. — 197 с.
2. Зискінд І.О. Господарсько-правовий аспект регулювання та нагляду (контролю) у сфері страхування: досвід України та зарубіжних країн: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / І.О. Зискінд. — О., 2011. — 210 с.
3. Пацурія Н.Б. Теоретичні проблеми страхових правовідносин (господарсько-правовий аспект) : дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.04 // КНУ ім. Тараса Шевченка. — К., 2014. — 497 с.
4. Основы морского страхования : учеб. пособие / под ред. Н.П. Кузнецовой. — СПб. : изд. дом «Сентябрь», 2002. — 300 с.
5. Страховое дело / под ред. Л.И. Рейтмана. — М., 1992. — С. 47; Советское гражданское право : учебник / под ред. О.А. Красавчикова. — Т. 2. — М., 1985. — С. 267.
6. Биков А.Г. О содержании курса предпринимательского права и принципах его построения // Предпринимательское право. — 2004. — № 1. — С. 6.
7. Знаменський Г.Л. Блеск и нищета современной цивилистики // Економіка та право. — 2005. — № 2. — С. 7-8.
8. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. — Тула : Автограф, 2001. — С. 352.

Подцерковный О.П.

Проблемы исследования страховых правоотношений в контексте их использования на развитие отраслей экономики.

Аннотация. В статье анализируются правовые инструменты, которые способны обеспечить направление страхования на активизацию экономики. Отмечен хозяйственный характер страховой деятельности и обоснована необходимость использования правовых стимулов для направления страховых фондов на развитие приоритетных отраслей экономики.

Ключевые слова: страховое правоотношение, активизация экономики, страховые фонды, хозяйственное право, правовые стимулы.

Podtserkovnyi O.P.

Investigation problems of insurance law relations in the context of their use in the development of economic sectors.

Summary. In article is analyzed the legal tools that can provide direction of insurance for intensification of economy. It is marked the economic nature of insurance activity and the necessity to use the legal incentives for directing the insurance funds for the development of priority sectors of the economy.

Keywords: insurance law relations, activization of the economy, insurance funds, economic law, legal incentives.

